

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

РАЧКОВ ЄВГЕН СЕРГІЙОВИЧ

УДК 930.1:378.4(477):929.6

**ЕМБЛЕМИ КЛАСИЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ГЕНЕЗИС, КЛАСИФІКАЦІЯ, ФУНКЦІЇ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпро – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Посохов Сергій Іванович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
завідувач кафедри історіографії,
джерелознавства та археології.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Журба Олег Іванович,
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара,
завідувач кафедри історіографії,
джерелознавства та архівознавства;

кандидат історичних наук, доцент
Філіппенко Ростислав Ігорович,
Національний фармацевтичний університет,
доцент кафедри українознавства
та латинської мови.

Захист відбудеться «___» _____ р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49027, м. Дніпро, пл. Т. Шевченка, 1, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49107, м. Дніпро, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий «___» _____ 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Історія класичних університетів України невіддільна від загальної університетської традиції, генезис якої виразно фіксується в знаковому середовищі навчальних закладів. Після проголошення незалежності України та впровадження нових принципів функціонування системи вищої освіти вітчизняні університети постали перед низкою соціально-економічних та соціокультурних проблем. Намагаючись консолідувати університетську спільноту та репрезентувати її навколишньому світу, університети почали приділяти посилену увагу власному знаковому середовищу, зокрема, ритуальним практикам і пов'язаним із ними символам та емблемам. Емблеми перетворилися на один з найбільш важливих елементів корпоративної культури класичних університетів України, виразну складову колективної свідомості університетських спільнот. Безперечно посиленню ролі символіки в університетському просторі сприяють зміни у функціях університету, суть яких полягає у становленні «масового» («постмодерного») університету.

Останніми роками спостерігається зростання інтересу дослідників до візуальних проявів університетської культури та знакового простору навчальних закладів. Враховуючи значний обсяг візуальних матеріалів та лише початковий етап формування належної теоретико-методологічної бази для їх вивчення, легко пояснити той факт, що до сьогодні не існує спеціальних джерелознавчих досліджень символіки класичних університетів України. Наявні поодинокі праці, присвячені окремим фрагментам знакового середовища університетів, ґрунтуються на хронологічно та територіально обмеженому матеріалі, а тому не дозволяють виявити більш загальні тенденції, осмислити фактори еволюції та виявити певні періоди розвитку символіки вітчизняних університетів. Систематизація та подальший аналіз університетських символів та емблем, безперечно, дозволять дослідникам поглибити розуміння специфіки культурного середовища університетів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах реалізації планової науково-дослідної теми кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Проблеми історіографії та інтелектуальної історії Східної Європи нового та новітнього часу» (державний реєстраційний номер – 0112U004748), а також держбюджетної науково-дослідної теми «Університетська культура в українському інтелектуальному просторі (XIX – початок XXI ст.)» (державний реєстраційний номер – 0115U000492), яка розробляється на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Об'єктом дослідження є емблеми класичних університетів України кінця XX – початку XXI ст.

Предметом дослідження є процес становлення та еволюції знакового середовища класичних університетів України наприкінці XX – на початку XXI ст. та його зв'язок із станом та напрямками трансформації університетської культури.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період формування комплексу емблем класичних університетів України від кінця XX ст., тобто часу здобуття

Україною незалежності і впровадження нових принципів організації та функціонування системи вищої освіти, по теперішній час.

Для того, щоби краще зрозуміти причини спадкоємності університетських культурних практик, виникнення розривів в університетських традиціях на сучасному етапі, а також уникнути абсолютизації певних культурних форм, модус тексту містить звернення до історії становлення та еволюції символів та емблем не лише українських університетів зазначеного періоду, але й інших європейських університетів більш раннього часу.

Територіальні межі дослідження. У дисертації вивчаються емблеми наступних класичних університетів сучасної України: Дніпропетровського, Донецького, Київського, Львівського, Одеського, Таврійського, Ужгородського, Харківського та Чернівецького університетів¹. Обрані для дослідження університети відповідають наступним критеріям. По-перше, вони є багатопрофільними вищими навчальними закладами (класичними університетами не лише за назвою, а й за структурою та функціями). По-друге, вони були засновані на сучасній території України у дорадянський та радянський періоди, тобто мають тривалу історію існування та відповідно усталені (тяглі) університетські традиції. По-третє, обрані навчальні заклади характеризуються високим ступенем ритуалізації університетського життя, зокрема, для них притаманні стереотипні процедури та усталені правила використання символіки.

Мета дисертації полягає в проведенні цілісного та комплексного аналізу процесів становлення й еволюції емблем класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Для реалізації поставленої мети були сформульовані наступні **завдання**:

- схарактеризувати сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення візуальних проявів корпоративної культури університетів у сучасній українській та світовій історіографії;
- створити базу даних емблем класичних університетів України протягом усього часу їхнього існування, систематизувати зібраний візуальний матеріал;
- розглянути історичні передумови становлення емблем класичних університетів України;
- класифікувати емблеми класичних університетів України;
- простежити напрямки еволюції та з'ясувати фактори зміни символіки класичних університетів України;
- з'ясувати роль університетської символіки у практиках саморепрезентації досліджуваних університетів;
- простежити вплив сучасної кризи університету на стан знакового середовища класичних університетів України;
- визначити роль символіки у конструюванні університетської ідентичності у сучасній Україні.

¹ Сучасні назви університетів: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Ужгородський національний університет, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Джерельна база. Основу дослідження склали символи та емблеми класичних університетів України, які були створені з часу заснування навчальних закладів і до сьогодні. Символіка університетів має різноманітну форму втілення та може міститися на офіційних документах, штандартах (хоругвах), прапорах, монетах, медалях, промоматеріалах тощо. Основна частина використаних у дослідженні емблем університетів зберігається у музеях історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Ці матеріали вивчалися безпосередньо автором у фондах зазначених музеїв. Частина матеріалу була надана дисертанту співробітниками історичних факультетів та наукових бібліотек Донецького національного університету імені Василя Стуса, Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, Ужгородського національного університету та Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сучасні емблеми університетів та їх структурних підрозділів частково представлені на офіційних сайтах навчальних закладів у мережі Інтернет. Переважно безсистемний та спорадичний процес створення символіки класичних університетів України на сучасному етапі вплинув на складність її виявлення та атрибуції. Характерною особливістю низки виявлених матеріалів, що зберігаються у фондах музеїв історії досліджуваних університетів, є відсутність їх облікових даних. Зібрані зображення символіки були впорядковані у рамках роботи над реляційною базою даних емблем класичних університетів України, побудованої у системі управління базами даних (СУБД) Microsoft (MS) Access 2010. Загалом до бази даних увійшло майже 500 зображень емблем. Більшість матеріалів вводиться до наукового обігу вперше.

Важливу інформацію для розуміння університетської культури надає вивчення не лише зображень емблем, але також їх носіїв (речових джерел) і практики використання. Серед таких речових джерел слід назвати вексиліуми (університетські штандарти (хоругви) та прапори), монети, нагороди (університетські медалі, знаки та значки), сфрагістичні пам'ятки (університетські печатки). Окремо слід назвати ювілейні видання, плакати, похвальні та вітальні грамоти, промоматеріали, академічний одяг. Ці джерела також виявлялися під час візитів дисертанта до відповідних університетів.

Усю сукупність інших джерел, покликаних відобразити процес становлення та еволюції емблем класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст., можна поділити на декілька груп.

До першої групи належать джерела особового походження – інтерв'ю випускників та викладачів класичних університетів України. Вони дозволяють встановити особливості поширення та використання сучасної символіки навчальних закладів, сприйняття її університетською спільнотою. Використані у дослідженні інтерв'ю викладачів класичних університетів України були зібрані дисертантом протягом 2014 – 2016 рр. У роботі з інформантами у межах довільної вибірки застосовувалась анкета з 22 типових запитань. Тип інтерв'ю – напівструктуровані, сфокусовані на темі символів та емблем відповідного навчального закладу. Загалом

дисертантом було зібрано 17 інтерв'ю викладачів Львівського (4), Одеського (4), Харківського (6) та Чернівецького університетів (3).

У дослідженні також використовуються інтерв'ю випускників Харківського університету, які були зібрані студентами історичного факультету та співробітниками Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у рамках проекту «Образи університетської науки: Харківський університет в 1940 – 1980-х роках». Проект розпочався у 2006 р. та триває до сьогодні. Основними його організаторами є кафедра історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету та Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. У подальшому хронологічні рамки проекту були розширені. У роботі з інформантами у межах довільної вибірки використовується анкета з 68 типовими запитаннями, які торкаються різноманітних сторін університетського життя. У дослідженні використано відомості 205 інтерв'ю: 130 інтерв'ю випускників 1950-х – 1980-х рр. та 75 інтерв'ю випускників 1990-х – 2010-х рр. Слід відзначити, що надані інформантами відомості часто суперечать інформації, яка міститься в офіційних документах, пресі й інших джерелах. Ця проблема частково пов'язана з аберацією пам'яті інформантів, яка залежить від багатьох факторів: групової приналежності, часу роботи, зацікавленості досліджуваним предметом, участі в процесі конструювання символіки тощо.

Другу групу становлять фотографії та фотоальбоми, які присвячені урочистим заходам класичних університетів України. Фотографії, які використовуються в дослідженні, зберігаються у фондах музеїв історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Львівського національного університету імені Івана Франка, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

До третьої групи належать матеріали університетської та місцевої періодики. Університетська періодика, яка використовувалася під час дослідження, представлена інформаційно-аналітичними часописами «Дніпропетровський університет», «Каменярь» (Львівського університету), «Одеський університет», «Харківський університет», «Університетський вісник» (Чернівецького університету) та «Університетські вісті» (Донецького університету). У періодиці акцент робиться на документальній та поточно-хронікальній формах інформації. За жанром серед публікацій, присвячених символіці та культурним практикам університетів, переважають статті та замітки. Матеріали періодики фіксують інтерпретації, поведінкові та емоційні реакції представників університетської спільноти та міського оточення стосовно використовуваних форм символіки. Вони є цінним джерелом для аналізу самосвідомості університетської спільноти та водночас сталих стереотипів сприйняття університету оточуючим світом.

Не менш важлива роль належить актовим джерелам та діловодній документації (університетським статутам, положенням, наказам та ін.), які становлять четверту групу джерел. Вони мають важливе значення для розуміння правового статусу символіки університетів. Основна їх частина зберігається у поточних архівах університетів України та не є належним чином впорядкованою. Частина актових джерел та діловодної документації представлена на офіційних сайтах навчальних закладів у мережі Інтернет.

До п'ятої групи належать елементи університетського простору – екстер'єри та інтер'єри класичних університетів України. Особливе значення займають місця колективної пам'яті університетських спільнот: топографічні місця (музеї та бібліотеки університетів); місця, пов'язані з монументами (будівлі університетів, університетські пам'ятники та інші архітектурні споруди); символічні місця (які пов'язані із символічними практиками університетів). Аналіз таких джерел дозволяє отримати цінні відомості про особливості світосприйняття та дискурсивні стереотипи університетських спільнот.

Наявна джерельна база є репрезентативною та дозволяє вирішити поставлені у дисертації завдання. Комплексне використання джерел усіх зазначених груп дозволяє всебічно проаналізувати процес становлення та еволюції знакового середовища класичних університетів України.

Тема дисертації та специфіка джерельної бази визначили вимоги до **методологічної основи дослідження**. В основу були покладені підходи, вироблені у руслі візуальної та культурної історії. У дослідженні ми пропонуємо розглянути університетську символіку за допомогою семіотичного підходу, зосередивши основну увагу на семантичному та прагматичному рівнях.

У рамках семіотики процедура аналізу емблем класичних університетів України складається з чотирьох етапів. Перший етап дослідження передбачає фіксацію окремих елементів знакового середовища університетської спільноти (символів та емблем, а також пов'язаних із ними локусів, речей, дій, текстів тощо) у контексті їх існування та використання, конкретних ситуаціях, під час яких відбувається актуалізація значень символіки.

Другий етап дослідження передбачає фіксацію інтерпретацій емблем навчальних закладів представниками університетських спільнот. Значення символіки є полісемантичними та мають груповий характер, тобто у рамках тієї або іншої групи один й той же символ може сприйматися та тлумачитися по-різному. Разом із тим, інтерпретації символіки не завжди усвідомлюються представниками університетських спільнот та отримують вербальне вираження. Саме тому у дослідженні особлива увага зосереджена на використанні емблем під час урочистих заходів – типових етикетних ситуацій, коли інтерпретації символіки отримують стандартизований вигляд. Інтерпретації можуть варіюватися, бути випадковими та відчувати вплив різноманітних ситуативних факторів (бажання інтерпретатора продемонструвати свою компетентність, або, навпаки, приховати інформацію).

Для реконструкції актуальних значень символіки аналізуються поведінкові реакції представників університетських спільнот, що ініціюються символікою та часто є більш об'єктивним показником значень, ніж їх мовне пояснення. Отже, третій етап зосереджується на фіксації реакцій – дій, моделей поведінки, ініційованих символами та емблемами університетів, які виникають у результаті їх інтерпретації. Цей етап засвідчує перехід від знакового рівня (семантики) до поведінкового (прагматики).

Четвертий етап дослідження передбачає визначення того, як поведінкові реакції впливають на університетську ідентичність. Таким чином, дослідження

передбачає процедуру декодування символіки: проходження шляху від фіксації емблем класичних університетів України до виявлення поведінкових і соціокультурних наслідків, до яких призводить їх створення та використання. Такий метод дозволяє не просто описати символіку та визначити її особливості, а продемонструвати зв'язок між знаковим та поведінковим рівнем університетських спільнот, тобто між їх символікою та свідомістю.

На вибір дослідного «інструментарію» безпосередньо впливають хронологічні межі дослідження, що стосуються сучасного періоду історії, а також незавершений характер досліджуваних процесів. Поставлені завдання передбачають звернення до методів і підходів, вироблених у рамках суміжних дисциплін, зокрема, культурології, культурної антропології та етнографії: теорії символічного обміну Ж. Бодрийяра², теорії культурного трансферу³, концепції «обрядів переходу» А. ван Геннепа⁴ та концепції символічних значень Р. Барта⁵.

Для вирішення поставлених у дисертації завдань використовувалися загальнонаукові принципи дослідження. Принцип історизму дозволив продемонструвати процес становлення та еволюції емблем класичних університетів України у динаміці з урахуванням точних просторово-хронологічних координат. Принцип системності надав можливість поглянути на масив візуальних джерел як на сукупність елементів, що мають внутрішню логіку створення та функціонування в університетському знаковому середовищі, знаходяться у взаємозалежності один від одного та утворюють цілісний комплекс. Принцип міждисциплінарності забезпечив можливість отримання нового наукового знання шляхом залучення теорій та методів інших наук для вирішення проблем конкретного історичного дослідження. Враховуючи особливості джерельної бази, методологічна основа дослідження також включає методи та підходи, вироблені у рамках таких спеціальних історичних дисциплін: емблематика, вексилологія, геральдика, іконографія, нумізMATика, сфрагістика, фалеристика та ін.

Під час виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи. З числа загальнонаукових було залучено логічні методи (аналіз, синтез, індукцію, дедукцію). З-поміж спеціально-історичних методів особливе значення було приділене історико-генетичному методу, за допомогою якого було простежено процес еволюції емблем класичних університетів України. Історико-порівняльний метод дозволив здійснити компаративістський аналіз емблем університетів. Історико-типологічний метод надав змогу провести дослідження наявного комплексу візуальних джерел шляхом їх впорядкування на якісно визначені типи (класи) на основі властивих їм загальних істотних ознак. Залучення кількісних методів дослідження дозволило підвищити точність аналізу сукупності візуального матеріалу.

² Див.: Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – Москва: Добросвет, 2000. – 387 с.

³ Див.: Дмитриева Е. Теория культурного трансфера и компаративный метод в гуманитарных исследованиях: оппозиция или преемственность / Е. Дмитриева // Вопросы литературы. – 2011. – №4. – С. 302 – 313.

⁴ Див.: Геннеп А., ван Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – 198 с.

⁵ Див.: Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – Москва: Прогресс, 1989. – 457 с.

Наукова новизна дослідження полягає в наступному:

- уперше у вітчизняній історіографії процес становлення та еволюції емблем класичних університетів України розглянуто як самостійну наукову проблему, для вирішення якої застосовано комплексний підхід;
- визначено ступінь розробки теми в історіографії та окреслено перспективні напрями подальших досліджень;
- зібрано та систематизовано емблеми класичних університетів України;
- запропоновано класифікаційну схему емблем класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст.;
- простежено процес становлення та еволюції знакового середовища класичних університетів України;
- розглянуто символіку університетів як один із проявів і показників стану корпоративної свідомості та університетської ідентичності;
- визначено функціональне призначення символіки університетів України у процесах самосприйняття та саморепрезентації університетських спільнот.

Практичне значення дисертації полягає у можливості широкого використання її основних положень і висновків у спеціальних працях з історії класичних університетів та історії вищої освіти України, розробці навчальних програм і методичних посібників з курсу «Спеціальні історичні дисципліни», «Джерелознавство» та «Джерелознавство історії України». Матеріали дослідження можуть слугувати для підготовки лекційних і спеціальних курсів, присвячених історії університетів. Результати дослідження можуть бути використані в якості практичних рекомендацій щодо упорядкування системи символів та емблем вищих навчальних закладів, вироблення принципів створення та використання символіки в університетському просторі.

Особистий внесок дисертанта полягає у постановці актуальної наукової проблеми та цілісній розробці всіх її складових. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, усі сформульовані висновки та рекомендації ґрунтуються на результатах особистих досліджень дисертанта.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на наукових семінарах і засіданнях кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Основні положення та висновки дослідження знайшли відображення у доповідях на наукових конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, серед яких: Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 25 квітня 2014 р.; 24 квітня 2015 р.; 29 квітня 2016 р.); Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2014: Історія» (Київ, 25 – 28 березня 2014 р.); Міжнародна науково-теоретична конференція студентів і аспірантів «Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (Харків, 8 – 9 квітня 2014 р.), Перші Всеукраїнські «Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» для студентів, аспірантів та молодих вчених (Дніпропетровськ, 11 квітня 2014 р.); Міжнародна конференція студентів та докторантів «III Lubelska Jesień Historyczna» (Люблін, 24 –

26 жовтня 2014 р.); 32-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі» (Харків, 28 листопада 2014 р.); Круглий стіл «Суспільна місія класичного університету: історія, сучасність, перспективи» (Харків, 20 лютого 2015 р.); Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків, студентів і аспірантів «Від дисидентського руху до Революції Гідності» (Львів, 1 – 2 травня 2015 р.); III Всеукраїнські Яворницькі наукові читання (Дніпропетровськ, 5 – 6 листопада 2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Харків як університетське місто» (Харків, 11 – 12 листопада 2015 р.); Міжнародна конференція «Humanistyka Cyfrowa – badanie tekstu, obrazu i dźwięku» (Люблін, 26 – 27 листопада 2015 р.); Відритий науковий семінар «Історик на зламах історії» (Дніпропетровськ, 27 – 28 листопада 2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Класичний університет у контексті викликів епохи» (Київ, 22 – 23 вересня 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Своє» й «чуже» в історичній пам'яті та історіописанні» (XIV Астаховські читання) (Харків, 20 – 21 жовтня 2016 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднені у 16 публікаціях, серед яких 5 статей у періодичних виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань України з історичних наук, та 2 статті в іноземних періодичних наукових виданнях. У друкованих працях дисертанта знайшли своє відображення результати всіх розділів дослідження.

Структура та обсяг дисертації зумовлені характером проблеми, що вивчається, поставленою метою і задачами дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку джерел та літератури (527 позицій на 61 сторінці). Загальний обсяг дисертації складає 258 сторінок, з них 197 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі, мету і завдання дослідження, схарактеризовано джерельну базу, визначено методологічні основи дисертації, наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про апробацію та структуру дисертації.

Перший розділ – «Теоретико-методологічні, історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження візуальних джерел».

У підрозділі 1.1. «Витоки й основні тенденції розвитку візуальної історії» здійснюється огляд вироблених у рамках візуальної історії методів та підходів, що можуть бути використанні для дослідження візуальних проявів корпоративної культури університетів, зокрема, їхніх символів та емблем.

Зростання інтересу науковців протягом кількох останніх десятиліть до вивчення візуальних проявів культури отримало назву «візуального повороту» (pictorial turn). Сформована дослідницька парадигма «візуальних студій» (visual studies) передбачає не лише більш активне використання різноманітного візуального матеріалу, але й принципово нові підходи до його інтерпретації. Загалом дослідники виділяють чотири основні підходи до інтерпретації візуальних джерел:

іконологічний, психоаналітичний, семіотичний (структуралістський) та соціальний (антропологічний)⁶.

На пострадянському просторі візуальні дослідження стали сферою зацікавлень, насамперед, соціологів, культурологів та антропологів, які почали розглядати візуальні джерела не лише як інформаційний ресурс, але й як основний об'єкт дослідження. Доробок представників історичної науки в цьому плані допоки невеликий та представлений працями О. Ю. Бойцової⁷, О. А. Вишленкової⁸, О. О. Ковалевської⁹, О. П. Рабенчука¹⁰, І. В. Нарського¹¹, А. Б. Соколова¹² та ін.

У підрозділі 1.2. «Історіографічні аспекти дослідження емблем класичних університетів України» розглянуто процес становлення емблематики в Україні, а також проаналізовано праці українських та зарубіжних учених, які присвячені вивченню університетського знакового середовища.

Історіографічне узагальнення наявних праць з історії становлення та еволюції емблем класичних університетів України є актуальним, але складним завданням. До сьогодні не існує жодної історіографічної праці з цієї тематики. Можна констатувати відсутність чіткого розуміння структури та функцій системи символіки, а також слабку рефлексію стосовно термінів та визначень, які використовуються під час характеристики знакового середовища університетів.

Теоретична база для дослідження символіки класичних університетів України була створена порівняно нещодавно. Можна виділити два періоди її формування: 1) середина 1960-х – кінець 1980-х рр. характеризується відродженням інтересу науковців до спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін та розвитком такої наукової дисципліни, як емблематика, постановкою наукової проблеми та первинним накопиченням матеріалу; 2) період з початку 1990-х рр. та до сьогодні відзначається поглибленим вивченням символів та емблем університетів в якості самодостатніх історичних джерел, залученням методів і підходів візуальної історії.

Праці, які безпосередньо присвячені символам та емблемам класичних університетів України, з'явилися лише на початку 2000-х рр. та у змістовному плані можуть бути поділені на дві групи: 1) статті наукового і науково-популярного характеру, які висвітлюють історію створення та еволюцію певної групи символіки

⁶ Див.: Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence / P. Burke. – London: Reaktion Books, 2006. – 224 p.; Rose G. Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials / G. Rose. – London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 2007. – 304 p.

⁷ Бойцова О. Ю. Любительские фото: визуальная культура повседневности / О. Ю. Бойцова. – Санкт-Петербург: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2013. – 266 с.

⁸ Вишленкова Е. Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому» / Е. Вишленкова. – Москва: Новое литературное обозрение, 2011. – 384 с.

⁹ Ковалевська О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкта, методу та понятійно-категоріального апарату / О. Ковалевська // Спеціальні історичні дисципліни. – 2013. – №22. – С. 296–304; Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – початку ХХІ ст. / О. Ковалевська. – Київ: Темпора, 2013. – 420 с.; Ковалевська О. О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини ХVІІ – ХVІІІ ст.: У 2 ч. Ч. 1. – Київ: Інститут історії України, 2014. – 314 с.

¹⁰ Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень / О. Рабенчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2012. – №17. – С. 29–39.

¹¹ Нарский И. В. Фотокарточка на память: Семейные истории, фотографические послания и советское детство (Автобио-историко-графический роман) / И. В. Нарский. – Челябинск: Энциклопедия, 2008. – 516 с.

¹² Соколов А. Б. Текст, образ, интерпретация: визуальный поворот в современной западной историографии / А. Б. Соколов // Оче-видная история. Проблемы визуальной истории России ХХ столетия: сб. ст. / Редкол.: И. В. Нарский [и др.]. – Челябинск: Каменный пояс, 2008. – С. 10–24.

(або навіть окремого символу та емблеми) певного університету України; 2) монографії і статті, які присвячені специфіці університетської культури та практикам її репрезентації. Серед сучасних українських істориків, які вивчають знакове середовище класичних університетів України слід назвати Ю. В. Гудиму¹³, В. Ю. Іващенко¹⁴, В. М. Качмара¹⁵, С. Д. Осачука¹⁶, С. І. Посохова¹⁷ та ін.

Становленню теоретичної бази дослідження символіки класичних університетів України безперечно сприяв доробок зарубіжних авторів у галузі університетської історії та емблематики. Погляд на минуле університету з позиції культурної історії спровокував появу низки праць, присвячених становленню та еволюції емблем російських університетів¹⁸. Символіка навчальних закладів у західній історіографії часто розглядається у більш широкому контексті. Разом з тим існують і спеціальні дослідження символів та емблем вищих навчальних закладів¹⁹.

У підрозділі 1.3. «Джерелознавчі аспекти дослідження емблем класичних університетів України» розглядаються основні принципи створення відповідної бази даних.

Для систематизації зібраних нами джерел були застосовані кількісні методи дослідження, реалізовані за допомогою створення у СУБД MS Access 2010 реляційної бази даних емблем класичних університетів України. Крім опису університетських емблем до бази даних включені також їхні електронні копії. Можливість їх перегляду перетворює базу даних на збірник джерел з історії університетів України. Побудована база даних стала першою спробою зібрати, систематизувати та проаналізувати емблеми класичних університетів України.

Структура бази даних включає шість таблиць. Таблиця «Емблеми» містить основну атрибутивну інформацію про зображення, а також відомості про його тип, кількість фігур, кольорову гаму, статус, спорідненість з іншою подібною

¹³ Гудима Ю. Про берла ректора і деканів Львівського університету / Ю. Гудима // Каменяр. – 2012. – №6. – С. 2.

¹⁴ Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета: проблемы типологии и эволюции / С. И. Посохов, В. Ю. Иващенко // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / Pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016. – С. 113 – 124.

¹⁵ Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів: навч.-метод. посібник / Упоряд. В. М. Качмар, М. С. Смолій. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 168 с.

¹⁶ Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. Осачук. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – 288 с.

¹⁷ Див.: Посохов С. И. Форменная одежда студентов императорских российских университетов / С. И. Посохов // Universitates. Наука и просвещение. – 2000. – №2. – С. 36 – 43; Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / Под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 671 с.; Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память: межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь, 2012. – Вып. 6. – С. 117 – 131; Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / С. И. Посохов. – Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – 364 с.; Посохов С. И. Университетская юбилейная культура на Востоке Европы / С. И. Посохов // Res Historica. – 2015. – №39. – С. 171 – 189.

¹⁸ Див., наприклад: Прокопенко Ю. А. Эмблемы высших учебных заведений г. Ставрополя 1991 – 2009 гг. (характер их создания, особенности символики) / Ю. А. Прокопенко. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2009. – 106 с.; Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII – начала XXI в.: дис. ... канд. ист. наук / Д. В. Майборода; Московский государственный областной университет. – Москва: МГОУ, 2014. – 243 с.

¹⁹ Див., наприклад: Piech Z. Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system / Z. Piech // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / Pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 37 – 76; Kraszewski I. Znaki i symbole Uniwersytetu Poznańskiego w okresie międzywojennym / I. Kraszewski, P. Stróżyk // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / Pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 77 – 98; Wójcik M. L. Modyfikacja godła Uniwersytetu Wrocławskiego. Motywy, proces, efekty / M. L. Wójcik // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / Pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 99 – 112.

символікою, відповідність зображення до об'єкту, який воно позначає. Таблиця «Фігури» – дескриптивну інформацію про елементи зображення, характер використовуваної символіки, колір фігур зображення. Таблиця «Джерела» містить відомості про характер носія зображення, місце його зберігання, бібліографічні дані (за наявності). Таблиця «Університет» включає атрибутивну інформацію про приналежність зображення до відповідного університету та його структурного підрозділу. Таблиця «Текст» – відомості про текст / девіз (за наявності), їх мову. Таблиця «Застосування» – загальну інформацію про поширеність зображення в університетському просторі, його використання під час урочистих заходів.

Другий розділ – «Історичні основи розвитку емблем класичних університетів України».

У підрозділі 2.1. «Знакове середовище європейських домодерних університетів» здійснюється огляд процесу становлення та еволюції знакового середовища університетів Європи з часу їх створення та до моменту виникнення університету модерного типу.

Враховуючи те, що основу знакового середовища класичних університетів України становлять характерні для європейської університетської традиції Середніх віків та Нового часу символічні форми, першочерговим завданням стало дослідження символічного спадку європейських домодерних університетів. Встановлено, що університетські символи та емблеми XII – XV ст. мали яскраво виражений еклектичний характер, оскільки поєднували біблійну, античну та власне середньовічну традицію. Найважливіше місце серед візуальних проявів корпоративної культури університетів цього періоду належить академічним регаліям (печаткам, берлам, нагрудним ланцюгам, персням, ключам, медалям, мантиям та ін.). На початку XVI ст. позначився новий етап еволюції знакового середовища університетської корпорації. Більш тісний зв'язок між університетом та державою, а також послаблення впливу церкви відобразили й в університетській символіці. Одночасно в знаковому середовищі університетів / академій і колегіумів усе більш розповсюдженими стали символічні зображення освіти та науки.

У підрозділі 2.2. «Емблеми вітчизняних університетів XIX – початку XX ст.» проаналізовано процес становлення та еволюції емблем університетів, створених на українських землях, які перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

Створені протягом XIX – початку XX ст. університети належали до модерного типу («класичний», «державний» або «гумбольдтівський» університет), а їхнє знакове середовище характеризувалось обмеженістю символічних форм. Російська університетська традиція здебільшого будувалася шляхом запозичення та адаптації цих нових західноєвропейських культурних форм. Натомість університети Австро-Угорської імперії більшою мірою наслідували традиції домодерних університетів.

Емблеми університетів, заснованих на українських землях протягом XIX – початку XX ст., можна об'єднати у дві групи: 1) ті, що вказували на державний статус навчальних закладів; 2) ті, що свідчили про їх корпоративні права. Кількісне переважання першої групи засвідчує характерний для університету модерного типу процес одержавлення. Створення символів та емблем вітчизняних університетів на цьому етапі мало цілком контрольований з боку держави характер і регламентувалося університетськими статутами та додатковими положеннями.

У підрозділ 2.3. «Емблеми університетів України у радянський час» висвітлено процес трансформації емблем вітчизняних університетів протягом ХХ ст., виділено найбільш важливі етапи еволюції їх знакового середовища.

У процесі еволюції знакового середовища університетів України ХХ ст. можна виділити два періоди, граничною межею яких є середина 1950-х рр. Для першого з них характерна майже повна відсутність власне корпоративних університетських символів та емблем. 1920-ті рр. позначилися низкою суспільно-політичних та соціокультурних перетворень у радянській Україні, які спричинили кризу університетів та призвели до їх тимчасової реорганізації / ліквідації. Створена протягом цього періоду символіка університетів, передусім, підкреслювала їх державну приналежність і виступала в якості транслятора радянської ідеології. Характерні для небагатьох університетів спроби використання корпоративних символічних зображень (будівлі та абрєвіатури навчального закладу) мали спорадичний характер. У післявоєнний період спостерігаються поодинокі спроби відродити деякі дореволюційні елементи університетської символіки (академічні нагороди, формений одяг та ін.), які отримали інше змістовне наповнення.

Із середини 1950-х рр. розпочався новий етап еволюції знакового середовища університетів України. Поряд із державними радянськими символами в якості емблем навчальних закладів все частіше використовувалися ідеологічно нейтральні зображення (насамперед, міжнародна освітня символіка). Починаючи з другої половини 1950-х рр., збільшується різноманітність спортивної атрибутики. Протягом 1960-х – 1980-х рр. з'являється символіка структурних підрозділів університетів (факультетів, кафедр та ін.). Особливе місце в університетському просторі радянського часу посіла символіка студентських будівельних загонів. Загалом емблеми університетів України у радянський час відповідали загальним тенденціям розвитку радянської символіки та суттєво відрізнялися від усталених європейських традицій. Тим не менш, створені протягом другої половини ХХ ст. корпоративні символічні зображення навчальних закладів стали підґрунтям для формування сучасного знакового середовища класичних університетів України.

Третій розділ – «Становлення та еволюція системи емблем класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст.».

У підрозділі 3.1. «Класифікація емблем університетів України» розглянуті існуючі класифікації символіки університетів та запропоновано класифікаційну схему емблем класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Існуючі на сьогодні класифікації університетської символіки можна умовно поділити на дві групи: 1) класифікації символів та емблем певного університету²⁰; 2) класифікації освітньої символіки окремого регіону або країни²¹. Класифікація емблем класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст., виявлення

²⁰ Див., наприклад: Вишленкова Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова. – Казань: Казан. гос. ун-т, 2005. – 500 с.; Piech Z. Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system / Z. Piech // Znaki i symbole w przestrzeni publicznej / Pod red. A. Jaworskiej, R. Jopa, K. Madejskiej. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 37 – 76.

²¹ Див., наприклад: Прокопенко Ю. А. Эмблемы высших учебных заведений г. Ставрополя 1991 – 2009 гг. (характер их создания, особенности символики) / Ю. А. Прокопенко. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2009. – 106 с.; Майборода Д. В. Символика отечественных образовательных учреждений середины XVIII – начала ХХІ в.: дис. ... канд. ист. наук / Д. В. Майборода; Московский государственный областной университет. – Москва: МГОУ, 2014. – 243 с.

усталених ознак кожної з виділених нами груп та їх компаративістський аналіз здійснюються за допомогою побудованої бази даних емблем навчальних закладів. Емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. були класифіковані за окремими ознаками: 1) форма втілення символіки (12 груп та 16 підгруп), 2) приналежність до конкретного університету та його структурних підрозділів (8 груп), 3) час створення (3 групи та 4 підгрупи), 4) статус (3 групи), 5) характер використаних знаків (4 групи), 6) призначення (соціокультурна значимість) (4 групи).

У підрозділі 3.2. *«Процеси створення нових емблем університетів України»* на прикладі конкурсів на створення символіки Львівського та Харківського університетів 1990-х рр. виявлено характерні особливості процесу становлення офіційної символіки класичних університетів України на сучасному етапі.

Матеріали конкурсів на створення символіки Львівського (1991 – 1999 рр.) та Харківського університетів (1998 – 1999 рр.) є яскравим прикладом саморефлексії університетської спільноти. Обидва навчальні заклади позиціонувалися авторами конкурсних проектів як класичні університети з тривалою історією та сталою традицією. Намагаючись наголосити на певних етапах їх розвитку, автори робіт прагнули відобразити символічний зв'язок між сучасним університетом та його відповідними «місцями пам'яті». Для Львівського університету такими мнемонічними місцями стали єзуїтська колегія, університет перших століть австрійського періоду та Український таємний університет, для Харківського – Імператорський Харківський університет, Харківський державний університет імені О. М. Горького. Аналіз символіки Львівського університету продемонстрував наявність розлому між радянською та сучасною університетською традицією, яка відобразилась в ігноруванні символіки університету радянського часу. Харківський університет натомість легітимізував себе історично за рахунок не лише дорадянської, але і радянської традиції. Його університетський текст пам'яті виявився більш цілісним і тяглим. Процес створення офіційної символіки університетів не завжди супроводжувався відкритим конкурсом, що загалом відповідає корпоративній культурі вищих навчальних закладів України.

У підрозділі 3.3. *«Характерні особливості емблем університетів України»* на основі запропонованої дисертантом класифікаційної схеми емблем класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст., проаналізовано перебіг їх створення та специфіку сприйняття представниками університетських спільнот.

Процес становлення та еволюції символіки класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. характеризується суперечливими тенденціями. Нові університетські емблеми здебільшого виникали спонтанно та випадково, що призвело до відсутності їх сталого тлумачення, а досить часто й офіційного затвердження, та навіть незнання про їх існування представниками університетської спільноти. Одночасно у розвитку університетської символіки відбувалися й цілком керовані та осмислені процеси. Зокрема, протягом 1990-х – 2000-х рр. у більшості класичних університетів була затверджена офіційна емблема навчального закладу, а також інша символіка (прапор, штандарт / хоругва, гімн). Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. спостерігається диверсифікація символіки структурних підрозділів університетів (факультетів, кафедр, бібліотек, музеїв та ін.). Якщо емблеми

структурних підрозділів середини 1990-х рр. залишалися візуально подібними до відповідних зображень радянського часу, то символіка, сформована наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр., у своїй сукупності конструювалася із врахуванням нових системних зв'язків та певного корпоративного стилю.

Характерні для сучасного етапу форми символіки університетів, як правило, являють собою синтез вітчизняних і західноєвропейських традицій. Прикладом впливів європейської університетської традиції може слугувати використання університетами академічного одягу (мантій та «сорбонок»), штандартів, виготовлення ректорських відзнак тощо. Іншим прикладом є своєрідна мода на створення гербів та квазігеральдичних емблем університетів та їх структурних підрозділів, яка розпочалася з середини 1990-х рр. та триває до сьогодні.

Четвертий розділ – «Символи та емблеми як прояви корпоративної культури класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст.»

У підрозділі 4.1. «Вплив сучасної кризи університету на стан знакового середовища класичних університетів України» простежено вплив та наслідки кризи університетської ідентичності на трансформацію знакового середовища вітчизняних університетів на сучасному етапі.

Спрямованість еволюції та фактори зміни символіки класичних університетів України до певної міри свідчать про стан університетського середовища та університетську політику пам'яті. Сучасна криза університетів в Україні характеризується перманентністю та може бути визначеною за допомогою низки ознак (комерціалізація, масовізація, бюрократизація та ін.). В Україні розвиток ринкових відносин та комерціалізація освіти стали фактором реалізації багатьох іміджевих проектів, пов'язаних із символікою. Найголовнішим з них стало проведення цілеспрямованої та планомірної політики брендингу. Загалом можна виділити кілька напрямків брендингу університетів, пов'язаних з їх знаковим середовищем: 1) модернізація існуючих та розроблення нових, дещо змінених та осучаснених символів та емблем; 2) заміна та іноді ситуативна підміна офіційної загальноуніверситетської емблеми її спрощеною й стилізованою копією або логотипом, який має характер товарного знаку та відповідає затребуваному ринком образу навчального закладу; 3) розширення спектру промоматеріалів з університетською символікою; 4) використання символіки університетів в якості об'єкта інтелектуальної власності; 5) спорудження біля навчальних закладів різноманітних пам'ятників та пам'ятних знаків. Наслідком кризи університетської ідентичності в Україні стала диверсифікація використовуваних форм символіки, значна частина яких є запозиченою та привнесеною в університетську культуру.

У підрозділі 4.2. «Візуальна складова практик саморепрезентації університетів України» проаналізовано характерні особливості використання емблем класичних університетів України під час практик саморепрезентації.

Практики саморепрезентації університетів являють собою церемонії та ритуали (обряди). Їх компонентами є різноманітні семіотичні форми, втілені у таких знакових системах, як: емблеми, жести, промови, музика, спів та ін. Практики саморепрезентації університетів є відповідним чином організованими та детермінованими, мають заздалегідь визначений характер. Вони не передбачають та не призводять до просторових або організаційних трансформацій, натомість

змінюють рівень семіотичності університетського простору, помітно збільшуючи кількість використовуваних у ньому знакових систем та підвищуючи ступінь їх виразності. На сучасному етапі серед форм саморепрезентації класичних університетів України найважливіше місце належить Дню університету та ювілейним заходам. Ювілеї не лише передбачають найбільшу концентрацією символічних форм, але й їх принагідне конструювання та утвердження у вигляді певної традиції (канону). Насамперед, це стосується емблем, які можуть створювати спеціально до ювілеїв. Ювілейна символіка на сучасному етапі слугує прикладом хиткості символічних форм і практик, їх ситуативного використання, періодів сплесків та занепаду інтересу до них з боку керівництва університетів та відсторонення від них більшості університетів.

У підрозділі 4.3. «Використання символів та емблем в університетських «обрядках переходу» досліджено варіанти застосування емблем класичних університетів України під час урочистих церемоній посвяти у студенти та випуску з університету.

У межах університетського простору набуття універсантами нового статусу та наділення їх новими правами супроводжується певними обрядовими діями, які, використовуючи термінологію А. ван Геннепа, можна назвати університетськими «обрядками переходу». Такими обрядами є, наприклад, свято першого дзвоника, церемонії посвяти у студенти і випуску з університету, вручення дипломів. Необхідним атрибутом цих заходів є університетські символи та емблеми. Офіційний сценарій університетських «обрядків переходу» передбачає заздалегідь визначений набір обрядових дій, який, у більшості випадків, є загальним для всіх класичних університетів України. У ньому гармонійно поєднуються традиції радянських університетів (вручення першокурсникам символічного студентського квитка та/або залікової книжки, запалення символічного «Вогню знань» та ін.) та домодерних університетів (богослужіння представників академічної спільноти у церкві, використання академічного одягу та ін.). Важливим елементом університетських «обрядків переходу» є фотографічні практики. Репортажні та постановочні фотографії не лише фіксують святкову активність учасників обряду, але й позначають момент безпосереднього «переходу», тобто успішне завершення церемонії.

У **висновках** сформульовано загальні підсумки дослідження.

Зростання зацікавленості дослідників до символічних практик університетів є характерною рисою сучасної української та світової історіографії. Втім, аналіз наявних праць, присвячених знаковому середовищу класичних університетів України, дозволяє зробити висновок про недостатню вивченість проблеми та необхідність її подальшого дослідження.

Емблеми класичних університетів України, зібрані у ході виконання дисертації, були систематизовані за допомогою технології баз даних. Побудована у СУБД MS Access 2010 реляційна база даних емблем класичних університетів України дозволила класифікувати зібрані джерела, виявити усталені ознаки кожної з виділених груп та здійснити їх компаративістський аналіз. Зокрема, враховуючи комплекс ознак, емблеми досліджуваних університетів були поділені на три умовні групи: герби, квазігеральдичні емблеми та логотипи. Незважаючи на помітне

прагнення університетів до створення гербів і квазігеральдичних емблем, протягом останніх років у знаковому середовищі навчальних закладів помітно зросла й кількість та різноманітність логотипів – більш спрощених зображень, які мають характер товарного знаку. Зазначена тенденція у цілому відповідає процесам комерціалізації та масовізації університетської освіти в Україні. Загалом запропоновані принципи класифікації емблем університетів були розроблені з урахуванням їх семантичного та прагматичного аспектів. Вони враховують залежність, яка виникає між формою знака, умовами його створення, характером використовуваної символіки та особливостями застосування.

Аналіз історичних передумов становлення емблем класичних університетів України на сучасному етапі дозволив з'ясувати, що своїми коренями такі символічні зображення часто сягають тих форм символіки, які були характерні для західноєвропейських університетів Середніх віків та Нового часу. Характерною рисою символіки університетів, створених на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій протягом XIX – початку XX ст., було переважання державної символіки над міжнародними й навіть корпоративними символами та емблемами, процес становлення яких мав цілком контрольований з боку держави характер. Наприкінці XIX ст. розпочався процес урізноманітнення університетських символів та емблем, але у Східній Європі він був перерваний революційними подіями та наступними радикальними політичними змінами початку XX ст. Характерною особливістю розвитку емблем університетів протягом радянського часу було домінування ідеологічного фактору і відсутність можливості для саморепрезентації університетських спільнот. Лише поступово, шляхом спорадичного використання політично нейтральних зображень та міжнародної освітньої символіки, університети почали символічно позначати себе. Створені протягом XX ст. корпоративні символічні зображення заклали певні підвалини для формування емблем університетів України на сучасному етапі.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. класичні університети України постали перед необхідністю конструювання нової університетської символіки. Процес її становлення та еволюції характеризується суперечливими тенденціями. Сучасні університетські емблеми частково ґрунтуються на зображеннях, які виникли у попередні періоди. Водночас для сучасного етапу характерно конструювання університетської символіки, яка будується на міжнародній практиці та являє собою синтез вітчизняних і західноєвропейських символічних форм. Загалом наприкінці XX – на початку XXI ст. в Україні відбувся черговий синтез вітчизняної та західноєвропейської університетських традиції, який призвів до своєрідного «ренесансу» університетських ритуалів та символів Середніх віків та Нового часу.

Переважає більшість представників університетської спільноти кінця XX – початку XXI ст. не рефлексує стосовно використовуваних форм символіки та походження університетських ритуалів. Створення символіки на сучасному етапі сприймається ними, насамперед, як рекламний проект, складова частина цілеспрямованої та планомірної політики брендингу. Разом із тим яскравим прикладом саморефлексії університетської спільноти стали матеріали конкурсів на створення символіки класичних університетів України.

В еkleктичності символіки та слабкій рефлексії університетських спільнот стосовно її використання, зокрема, виявляється сучасна криза університетської ідентичності в Україні. Вочевидь, є підстави казати про невизначеність як рису університетської ідентичності «доби кризи». Вона зумовлена тим, що, з одного боку, університети продовжують декларувати та підтверджувати символічними засобами свою прихильність просвітницькому ідеалу та гуманістичним цінностям, своє значення як інтелектуальних центрів планетарного або регіонального масштабу. Проте, з іншого боку, університети змушені долучатися до «брендингових війн», які є наслідком комерціалізації освіти, та намагаються здобути характерну для класичного університету підтримку з боку влади. За цих умов фіксується доволі строката свідомість університетів, для яких університетська єдність все більше перетворюється на певну абстракцію.

Серед університетських ритуалів на сучасному етапі особливе місце належить практикам саморепрезентації класичних університетів України. За їх допомогою навчальні заклади намагаються сконструювати образ оновленої та динамічної структури, репрезентувати себе суспільству, сприяти консолідації університетських спільнот. Практики саморепрезентації створюють привабливий візуальний образ університету, що в умовах комерціалізації університетської освіти та конкурентної боротьби за абітурієнтів стає базовою необхідністю. Разом із тим байдужість більшості університетів до університетської символіки та запроваджених останнім часом церемоній і ритуалів дає підстави казати про незавершеність процесу конструювання корпоративної культури класичних університетів сучасної України.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Рачков Є.С. Символи та емблеми Харківського університету кінця ХХ – початку ХХІ ст.: на шляху до створення нової корпоративної символіки / Є. С. Рачков // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – №1117: Серія: Історія. – Вип. 48. – С. 221 – 228.
2. Рачков Є. С. Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету) / Є. С. Рачков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 17. – С. 286 – 292.
3. Рачков Є. С. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії / Є. С. Рачков // Харківський історіографічний збірник. – 2015. – Вип. 14. – С. 27 – 41.
4. Рачков Є. С. Документ в університетських ритуалах / Є. С. Рачков // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2015. – Вип. 13. – С. 143 – 150.
5. Рачков Є. С. Створення університетської символіки як приклад саморефлексії (на матеріалах конкурсів на створення символіки Львівського та Харківського університетів 1990-х рр.) / Є. С. Рачков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2015. – Вип. 18. – С. 78 – 88.

Статті в іноземних виданнях

6. Рачков Е. Документ в университетских ритуалах / Е. Рачков // Koło Historii. – 2015. – №16. – С. 149 – 158.

7. Рачков Є. С. Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. / Є. С. Рачков // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. – 2015. – Т. ХІІ. – С. 327 – 341.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження

8. Рачков Є. С. Символи та емблеми Харківського університету (1933 – 1991 рр.): візуальний образ радянського ВНЗ / Є. С. Рачков // *Історичні етюди: зб. наук. пр.* / [під ред. С. І. Світленка]. – Д.: Пороги, 2014. – Вип. 4. – С. 250 – 252.

9. Рачков Є. С. Символи та емблеми Харківського університету ХІХ – початку ХХ ст.: державні чи корпоративні? / Є. С. Рачков // *Російська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей* / [під ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; автори передмови К. Ячменіхін, Л. Сеніна]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. – С. 141 – 151.

10. Рачков Є. С. «Символи та емблеми Харківського університету»: музейна виставка до Дня архівіста / Є. С. Рачков // *Харківський архівіст: Науково-інформаційний вісник*. – Харків, 2015. – С. 150 – 156.

11. Rachkov Ye. University corporate culture investigation using a database technology (based on materials of Ukrainian classical universities) / Ye. Rachkov // *Humanistyka Cyfrowa. Badanie tekstów, obrazów i dźwięku*. – Lublin, 2016. – С. 132 – 146.

Матеріали конференцій

12. Рачков Є. С. Контент-аналіз символів та емблем Харківського університету кінця ХХ – початку ХХІ ст. / Є. С. Рачков // *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.)*. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 19 – 20.

13. Рачков Є. С. Університетські історії та їх символи (на прикладі символів та емблем Харківського університету ХХ – початку ХХІ ст.) / Є. С. Рачков // *Шевченківська весна – 2014: Історія: Матеріали ХІІ Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Київ, 25 – 28 березня 2014 р.)*. – К.: Логос, 2014. – С. 538 – 541.

14. Рачков Є. С. Сучасні тенденції розвитку символіки класичних університетів України: між брендом та традицією / Є. С. Рачков // *Збірник тез доповідей круглого столу «Суспільна місія класичного університету: історія, сучасність, перспективи» (м. Харків, 20 лютого 2015 р.)*. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 53 – 57.

15. Рачков Є. С. Створення університетської символіки як приклад саморефлексії (на матеріалах конкурсу на створення емблеми Харківського університету кінця 1990-х рр.) / Є. С. Рачков // *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.)*. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 36 – 37.

16. Рачков Є. С. Дослідження університетських символів та емблем за допомогою технології баз даних (на матеріалах класичних університетів України) / Є. С. Рачков // *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 69-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 29 квітня 2016 р.)*. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 33 – 34.

АНОТАЦІЯ

Рачков Є. С. Емблеми класичних університетів України кінця XX – початку XXI ст.: генезис, класифікація, функції. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпро, 2016.

У дисертації простежено процес становлення та еволюції символів та емблем класичних університетів України наприкінці XX – на початку XXI ст. Схарактеризовано сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення візуальних проявів корпоративної культури університетів у сучасній українській та світовій історіографії. Розглянуто історичні передумови становлення символів та емблем класичних університетів України, простежено напрямки еволюції та з'ясовані фактори зміни символіки класичних університетів України на сучасному етапі. На основі побудованої бази даних емблем класичних університетів України систематизовано зібраний візуальний матеріал та здійснено його класифікацію. Простежено зв'язок між знаковим та соціокультурним рівнями функціонування університетських спільнот у сучасній Україні. З'ясовано роль університетської символіки у практиках саморепрезентації класичних університетів України кінця XX – початку XXI ст. та конструюванні університетської ідентичності.

Ключові слова: емблема, символ, класичні університети України, ідентичність, корпоративна свідомість.

АННОТАЦИЯ

Рачков Е. С. Эмблемы классических университетов Украины конца XX – начала XXI вв.: генезис, классификация, функции. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара. – Днепр, 2016.

В диссертации прослеживается процесс становления и эволюции символов и эмблем классических университетов Украины в конце XX – начале XXI вв. Охарактеризованы современные теоретико-методологические подходы к изучению визуальных проявлений корпоративной культуры университетов в современной украинской и мировой историографии. Констатируется, что в последние годы возрос интерес исследователей к символическим практикам учебных заведений.

Рассмотрены исторические предпосылки становления символов и эмблем классических университетов Украины, прослежены направления эволюции и выяснены причины трансформации символики классических университетов Украины на современном этапе. Установлено, что символы и эмблемы классических университетов Украины конца XX – начала XXI вв. часто базируются на тех символических формах, которые были характерны для западноевропейских университетов Средних веков и Нового времени. Рассмотрены основные вехи эволюции символов и эмблем классических университетов Украины XIX – начала XX вв.

На основе построенной реляционной базы данных эмблем классических университетов Украины систематизирован собранный визуальный материал. Осуществлена классификация символов и эмблем классических университетов Украины. Изучение данных источников позволило выявить характерные черты генезиса университетской символики. В частности, было установлено, что в конце XX – начале XXI вв. обозначился новый этап в конструировании университетской символики. Новые символы и эмблемы, как правило, создавались спонтанно и спорадически, в большинстве случаев они не характеризуются системностью и представляют собой синтез отечественных и западноевропейских символических форм.

Отмечается, что направленность эволюции и факторы изменения символики свидетельствуют о состоянии университетской культуры на современном этапе. Кризис университетской идентичности в Украине, в частности, проявился в эклектичности символики и слабой рефлексии университетских сообществ относительно используемых символов и эмблем.

Одновременно, обращается внимание на связь между знаковым и социокультурным уровнями функционирования университетских сообществ в современной Украине, а также на важную роль университетской символики в практиках саморепрезентации классических университетов Украины конца XX – начала XXI вв. и конструировании университетской идентичности.

Ключевые слова: эмблема, символ, классические университеты Украины, идентичность, корпоративное сознание.

ANNOTATION

Rachkov Ye. S. Emblems of Ukraine's classical universities of the late 20th – early 21st centuries: genesis, classification, and functions. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences, speciality 07.00.06 – Historiography, Source Studies, and Special Historical Disciplines. – Oles Honchar Dnipropetrovsk National University. – Dnipro, 2016.

The process of formation and evolution of symbols and emblems of Ukraine's classical universities of the late 20th – early 21st centuries is investigated in the dissertation. Modern theoretical and methodological approaches in Ukrainian and world historiography to analysis of university corporate culture visual manifestations are described. Historical prerequisites for the formation of symbols and emblems of Ukraine's classical universities are considered. For these symbols, trends of the evolution during the modern period are retraced and factors of the change are ascertained. The database of Ukraine's classical universities emblems is built, wherein the collected visual materials are systematized and the symbols and emblems are classified. The relationship between symbolic and sociocultural levels of the functioning of university communities in modern Ukraine is retraced. The university symbols role is ascertained which they play in self-representation practices of Ukraine's classical universities of the late 20th – early 21st centuries and construction of a university identity.

Keywords: emblem, symbol, classical universities of Ukraine, identity, corporate consciousness.

РАЧКОВ Євген Сергійович

**ЕМБЛЕМИ КЛАСИЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ГЕНЕЗИС, КЛАСИФІКАЦІЯ, ФУНКЦІЇ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Відповідальний за випуск: доктор історичних наук, професор
Посохов Сергій Іванович

Підписано до друку 15.11.2016. Формат 60×84 1/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 примірників.
Замовлення №1439.

Надруковано у друкарні ФОП Тарасенко В. П.
Свідоцтво № 24800170000043751 від 21.02.2002 р.
61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.
Тел./факс: (0572) 52-82-11, (097) 273-11-77